

ПРО ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ СКЛАДЕНИХ ПРИЙМЕННИКІВ

© Ірина Мейзерська, 2009

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'374

У статті обґрунтовано необхідність включення складених прийменників новітнього творення до прийменникового реєстру сучасних тлумачних словників. Виділено групу одиниць, які слід внести до реєстру, й запропоновано модель їхнього лексикографічного розроблення.

У сучасній загальномовній тлумачній лексикографії гостро постала проблема опрацювання складених одиниць. Орієнтація традиційних тлумачних словників на лексикографування лише одиниць, що відповідають слову, призвела до того, що великий шар лексики, представленої складеними одиницями, зокрема складеними прийменниками, опинився поза увагою лексикографів. Однак складені лексичні одиниці, або еквіваленти слова, уже визнані дослідниками як повноправні й необхідні компоненти мовної системи. Вони є повноправними компонентами мовної структури, які, до того ж, виконують у мові важливу функцію, набираючи дедалі більшої ваги. Саме тому в нових українських словниках зроблено спробу лексикографічної систематизації й інтерпретації цих одиниць на нових засадах [2; 5].

Відсутність традиції лексикографування складених прийменників в українських словниках викликає багато суперечок з приводу ефективних способів їх лексикографічного опрацювання. На сучасному етапі розвитку мови усі спроби побудови функціональної моделі її лексичної системи свідчать про те, що слово, по-перше, не є граничною метою лінгвістичного опису лексикону, будучи лише одним із засобів номінативної дільності носія мови (хоча, без сумніву, найважливішого); по-друге, не є основною одиницею словника (лексикону) [7: 10].

Процес утворення прийменниково-відмінкової єдності є складним синтезом семантики первинного прийменника й повнозначного слова. Керуючись поглядами В. В. Виноградова, можемо описати цей процес у такий спосіб: поєднуючись із багатозначним первинним прийменником, повнозначне слово конкретизує його семантику, актуалізуючи саме ту прийменникову сему (відношення), за якою він може поєднуватися із цим словом. Водночас повнозначне слово втрачає своє категоріальне значення, набуває релятивності і разом із прийменником починає функціонувати як цілісна одиниця, що виражає нове відношення чи відтінок відношення [1: 534]. Така синкретичність, нероздільність повнозначної й службової частин мови є характерною для живого мовлення, але з часом, закріплюючись в усній і писемній практиці, стає фактом мови, мовної системи.

Первинні прийменники на сучасному етапі розвинули велику багатозначність, що призвело до того, що вони перестали точно передавати ті чи інші граматичні відношення, тому, «вичерпавши повністю внутрішні ресурси для точного вираження відношень, непохідні прийменники змушують мовну систему переводити повнозначні слова в певній формі до розряду службових слів з новими моносемічними значеннями» [10: 82]. Здебільшого значення синтаксем із первинними прийменниками зумовлюється семантикою повнозначного слова. Вторинні ж прийменники позбавлені можливості такого широкого вживання, зате вони є семантично активнішими і часто самі зумовлюють значення синтаксеми. Особливо це стосується складених прийменникових одиниць, адже вони виникають і закріплюються в мові за необхідності, там, де простий первинний прийменник не здатний точно передавати відношення. Дослідники підкреслюють, що «цінність похідних прийменників, прийменникових еквівалентів якраз і полягає в різноманітності семантики, пов'язаної з лексичним значенням вихідного повнозначного компонента, що й дає можливість прийменниковому еквіваленту передавати найтонші відтінки за допомогою відмінків», а їхнє лексичне значення – це «індивідуальне вторинне значення, що є результатом семантичних зсувів повнозначних компонентів прийменникового еквівалента» [4: 151]. Таким чином, можемо прослідкувати закономірність: чим складніша структура прийменника, тим конкретнішим є його значення і тим вужчим є коло відношень, які він виражає.

Дослідження функціонування складених одиниць прийменникового типу є гостро необхідним у зв'язку із потребою уточнення реєстру сучасних прийменників для створення цілісної системи їх

лексикографування. Сьогодні дослідники активно займаються збором та впорядкуванням складених одиниць, які мають різний ступінь пропозиціоналізації, використовуючи принцип «польового структурування» [3: 143]. Для цього принципу притаманне те, що до реєстру залучають «...не лише ядерні, визнані й усталені прийменники, але й периферійні мовні факти – суперечливі у своєму прийменниковому або стилістично нормативному статусі, okazіональні, прогнозовані за аналогією тощо» [3: 143]. Цей принцип використано у «Словнику українських прийменників» А. П. Загнітка [9], його ж покладено в основу Реєстру прийменників білоруської мови, що вже нараховує більше семи тисяч одиниць [3]. Отже, можна говорити про своєрідний корпус прийменників та одиниць прийменникового типу, що становить цінний матеріал для подальших досліджень.

Орієнтуючись на усталену в загальномовній тлумачній лексикографії традицію опрацювання одиниць, співвідносних із словом, ми пропонуємо розробляти складені прийменники в кінці словникових статей первинних прийменників, що входять до їх складу. Добираючи реєстр складених прийменників, орієнтуємося на їх усталеність у мові як прийменників, тобто, на завершеність процесу пропозиціоналізації певних прийменниково-відмінкових єдностей. При цьому спираємося на їх фіксацію у різних лексикографічних працях. Для перевірки цих даних ми скористалися чотирма словниками [5; 6; 8; 9]. Із цих міркувань ми дібрали ті складені одиниці, які зафіксовані в усіх заявлених словниках або принаймні в більшості з них, і отримали такий список:

Від імені, в ім'я, в інтересах, в/у міру, в обхід, в/у процесі, в/у результаті, в/у ролі, в/у силу, в/у ході, з метою, з/із нагоди, з розрахунку на, за посередництвом, за рахунок, зважаючи на, на адресу, на випадок, на відміну від, на знак, на зразок, на кшталт, на користь, на підставі, на правах, на честь, на чолі, незалежно від, під знаком, під приводом, під час, порівняно з, починаючи з, у вигляді, у відповідності до, у/в залежності від, у зв'язку з, у/в порівнянні з, у світлі, у справі, у/в супроводі.

Як бачимо, основне «навантаження» припадає на первинні прийменники *від, в/у, до, з/із, за, на, під*. Лексикографічне тлумачення складених прийменників подаватиметься за ризикою відразу за розробкою первинного прийменника, що входить до їх складу. Найчастотнішими у структурі складених прийменників є первинні прийменники *в, на, з*. Розгляньмо словникові статті складених прийменників, що їх компонентами є первинні прийменники. Отже, для лексикографічного розроблення складених одиниць із первинним прийменником *в* пропонуємо таку модель:

В/У ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД (чого?), *із род. в., прийм. (причинові відношення)*. Син.: ЗАЛЕЖНО ВІД, У ВІДПОВІДНОСТІ ДО, ЗГІДНО З. Ант.: НЕЗАЛЕЖНО ВІД, НЕЗВАЖАЮЧИ НА. Уживається при позначенні залежності, кореляції, причини, яка зумовлює дію. *Температура коливається в залежності від пори року; Вміст білка у пшениці змінюється в залежності від сорту.*

В ІМ'Я (кого?, чого?), *із род.в., прийм. (відношення мети)*. Син.: РАДИ, ЗАРАДИ. Уживається при вказуванні на щось, що є причиною, мотивом дії. *Партнерство / співробітництво в ім'я миру; Жертвувати чимось в ім'я справедливості / кохання / дружби.*

В ІНТЕРЕСАХ (кого?, чого?, чийх?) *із род. в., прийм. (відношення мети)*. Син.: НА КОРИСТЬ, НА БЛАГО. 1. Уживається з віддієслівними іменниками при позначенні чогось, що сприяє здійсненню якоїсь дії, досягненню мети. *В інтересах збереження миру / життя / родини / добробуту; В інтересах прийняття постанови / досягнення домовленості / підписання угоди і т. ін.* 2. Уживається на позначення осіб, угруповань, організацій, установ, чий інтереси відстоюють. *В інтересах громади / працівників / студентів / інституту / країни і т. ін.*

В/У МІРУ (чого?) *із род. в., прийм. (супровідні відношення)*. Син.: В/У ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД, У ВІДПОВІДНОСТІ ДО. 1. Уживається при вказуванні на причинову залежність дії від чогось. *Писатиму в міру можливостей; Навчатися в міру своїх здібностей.* 2. Уживається з віддієслівними іменниками при вказуванні на поступовість розгортання дії. *Аналізувати події в міру надходження інформації; Набиратися досвіду в міру просування по службі.*

В ОБХІД (чого?) *із род. в., прийм. (відношення способу дії)*. Син.: КРУГОМ. 1. Уживається на позначення предмета, об'єкта, який минають, обходять іншою дорогою. *Йти / їхати в обхід лісу / болота / будинку / села.* 2. Уживається при позначенні дії, що відбувається всупереч закону, без погодження з якоюсь особою, інстанцією. *Діяти в обхід закону / керівництва / директора.*

В/У ПРОЦЕСІ (чого?) із род. в., прийм. (супровідні відношення) Син.: В/У ХОДІ, ПІД ЧАС. Уживається при позначенні умов, за яких відбувається дія. *Домовлятися в процесі переговорів; Учитися в процесі роботи; Відкрити у процесі дослідження.*

В/У РЕЗУЛЬТАТІ (чого?) із род. в., прийм. (відношення наслідку) Син.: ВНАСЛІДОК, ЗАВДЯКИ. Уживається при вказуванні на причину, що зумовлює певний наслідок, результат. *Постраждати в результаті аварії; Угоду підписано в результаті довгих переговорів; Помилка в результаті неухважності.*

В/У РОЛІ (кого?, чого?, якій?) із род. в., прийм. (суб'єктні відношення). В якості когось або чогось. *Виступити в ролі ведучого; Актор у ролі злочинця; Учитель у ролі наставника; Освоїтися в ролі викладача.*

В/У СИЛУ (чого?) із род. в., прийм. (відношення причини). Син.: ЧЕРЕЗ, У ЗВ'ЯЗКУ З. Уживається при вказуванні на причину дії чи ситуації. *Не можу приїхати в силу деяких обставин; Працювати в силу необхідності.*

В/У БІК (чого?, який?) із род. в., прийм. (директивні відношення). Син.: ДО. 1. Уживається при позначенні напрямку. *Їхати в бік міста; Іти в бік оперного театру.* 2. Уживається із віддієслівними іменниками при позначенні спрямованості якоїсь дії. *Рух у бік європейського розвитку; Зміни в бік підвищення рівня життя.*

В/У ХОДІ (чого?) із род. в., прийм. (часові відношення). Син.: В/У ПРОЦЕСІ, ПІД ЧАС. Уживається при вказуванні на процес, дію, під час якої щось розгортається, з'ясовується, вирішується і т. ін. *Встановити в ході слідства; Одержати в ході експерименту.*

Складені прийменники з метою, з нагоди, з розрахунку на, згідно з, порівняно з, починаючи з увійдуть до словникової статті первинного прийменника з. Лексикографічне тлумачення цих одиниць матиме такий вигляд:

З МЕТОЮ (чого?, якою?) із род. в., прийм. (відношення мети). Син. ДЛЯ, ЗАДЛЯ. Уживається з віддієслівними іменниками при позначенні мети, мотивації дії. *Піти на компроміс з метою вирішення проблеми / розв'язання проблеми / збереження стосунків; Вступити до університету з метою одержання вищої освіти.*

З НАГОДИ (чого?, якої?) із род., прийм. (відношення причини). Син.: НА ЧЕСТЬ, У ЗВ'ЯЗКУ З. Уживається при означенні важливої чи урочистої події, у зв'язку з якою відбувається дія. *Святкування з нагоди ювілею / річниці і т. ін.*

З РОЗРАХУНКУ НА (що?) із знах. в., прийм. (відношення причини). Уживається при вказуванні обставин, які гіпотетично можуть бути враховані, взяті до уваги при виконанні дії. *З розрахунку на свої сили вирішив сам пересунути шафу; Поїхав відпочити з розрахунку на гарну погоду; Насадити картоплі з розрахунку на гарний урожай.*

ЗГІДНО З (чим?) із оруд. в., прийм. (корелятивні відношення). Син.: У ВІДПОВІДНОСТІ ДО. Уживається при позначенні того, що виступає чинником, зумовлює якусь дію. *Діяти згідно з чинним законодавством; Поїзди курсують згідно з новим розкладом; Працювати згідно з правилами / інструкцією.*

ПОРІВНЯНО З (ким?, чим?), із оруд. в., прийм. (компаративні відношення). Син.: У ПОРІВНЯННІ З. Уживається при позначенні предмета, явища, особи, що порівнюється з іншим предметом, явищем, особою. *Порівняно з братом він невисокий; Порівняно з учорашнім днем сьогодні тепло; Порівняно з іншими студентами він здібніший.*

ПОЧИНАЮЧИ З (чого?), із род. в., прийм. (лімітивні відношення). Син.: З, ВІД. 1. Уживається зі словом **закінчуючи** та узагальнювальним словом **весь (всі)** при позначенні цілісної сукупності предметів, осіб, які залучаються до виконання дії. *Купити все нове починаючи з посуду і закінчуючи меблями; Усі починаючи із студентів і закінчуючи ректором зібралися у залі.* 2. (темпор.). Уживається при позначенні моменту, з якого починається відлік часу. *Починаючи з понеділка вводяться нові правила; Наказ діятиме починаючи з першого лютого.*

Група складених прийменникових одиниць, до складу яких входить простий прийменник *на*, об'єднує такі одиниці: *зважаючи на, на адресу, на випадок, на відміну від, на знак, на зразок, на киталт, на користь, на підставі, на правах, на честь, на чолі, незважаючи на*. Ці одиниці будуть описані в словниковій статті прийменника *на*.

ЗВАЖАЮЧИ НА (кого?, що?), із знах. в., прийм. (відношення умови). Син.: У/В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД. Ант.: НЕЗВАЖАЮЧИ НА, НЕЗАЛЕЖНО ВІД. Уживається при позначенні обставин, які

враховуються, беруться до уваги. *Його нагородили, зважаючи на високі досягнення; Відбирати учасників зважаючи на результати конкурсу.*

НА АДРЕСУ (кого?, чію?), із род. в., прийм. (суб'єктні відношення). Син.: ВІДНОСНО. Уживається при позначенні особи чи організації, про які щось говориться. *Сказано багато теплих слів на адресу наших співробітників; Він не дуже добре висловлювався на твою адресу; Критика на адресу уряду.*

НА ВИПАДОК (чого?, який?), із род. в., прийм. (допустові відношення). Уживається при позначенні можливих обставин, ситуацій, які можуть виникнути. *Взяти парасольку на випадок дощу; Підготувати кімнату на випадок приїзду гостей.*

НА ВІДМІНУ ВІД (кого?, чого?), із род. в., прийм. (компаративні відношення). Уживається для підкреслення різниці одного (однієї) предмета, явища чи особи від іншого (іншої). *На відміну від інших учнів, він був дуже здібний; На відміну від тебе, вона завжди думає, що каже; На відміну від попередніх років, літо видалося дощове.*

НА ЗНАК (чого?), з род. в., прийм. (відношення мети). Уживається при позначенні мети, мотиву якоїсь дії. *Кивнути головою на знак згоди; Посміхнутися на знак схвалення; Робочі страйкують на знак протесту.*

НА ЗРАЗОК (чого?), із род. в., прийм. (атрибутивні відношення). Син.: НА КШТАЛТ, У ВИГЛЯДІ. Уживається при позначенні предмета, до якого уподібнюється інший предмет, який є зразком для чогось. *Костюм на зразок уніформи; Балкон на зразок веранди.*

НА КШТАЛТ (чого?), із род. в., прийм. (атрибутивні відношення). Те саме, що НА ЗРАЗОК.

НА КОРИСТЬ (кого?, чого?), із род. в., прийм. (відношення мети). 1. Син.: НА БЛАГО, РАДИ, ЗАРАДИ. Уживається на позначення особи, предмета, на благо, заради яких здійснюється якась дія. *Заповіт на користь дітей; Відписати кошти на користь громади.* 2. Уживається при позначенні вигоди, позитивного результату, який приносить якась дія. *Виграли два-нуль на користь нашої команди.* 3. Уживається при позначенні особи, предмета, на захист яких щось висловлюється чи здійснюється якась дія. *Виступити на користь підсудного; Докази на користь правильності гіпотези / невинності підозрюваного.*

НА ПІДСТАВІ (чого?), із род. в., прийм. (відношення причини). Уживається при позначенні чогось, що є основою, підґрунтям для певного твердження, висновку чи дії. *Діяти на підставі закону; зробити висновок на підставі фактів.*

НА ПРАВАХ (кого?, чого?), із род. в., прийм. (відношення способу дії). Уживається при позначенні прав, наданих комусь у певному середовищі за посадою, віком і т. ін. *Діяти на правах директора; Ділити на правах старшого; Вирішувати на правах голови родини.*

НА ЧЕСТЬ (чого?, якої?) із род., прийм. (відношення причини). 1. Син.: З НАГОДИ, У ЗВ'ЯЗКУ З. 1. Уживається при означенні важливої чи урочистої події, у зв'язку з якою відбувається дія. *Святкування на честь ювілею / річниці і т. ін.* 2. Уживається при позначенні особи, на знак пошани до якої здійснюється дія. *Ода на честь ювіляра; Виголосити промову на честь ученого.*

НА ЧОЛІ (чого?), із род. в., прийм. (атрибутивні відношення). Уживається при позначенні угруповання, організації, очолюваної кимось. *Бути на чолі уряду / партії / руху і т. ін.*

НЕЗВАЖАЮЧИ НА (кого?, що?), із знах. в., прийм. (допустові відношення). Син.: НЕЗАЛЕЖНО ВІД. Ант.: У/В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД, ЗВАЖАЮЧИ НА. Уживається при позначенні обставин, які не враховуються, не беруться до уваги. *Бігати незважаючи на погоду; Працювати незважаючи на стан здоров'я; Відстоювати свою позицію незважаючи на думку інших.*

Література

1. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высш. школа, 1972. – С. 531–537.
2. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
3. Конюшкович М. Белорусские предлоги и их аналоги: принципы атрибуции при формировании реестра // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2007. – Вип. 15. – С. 142–149.
4. Куш Н. Основи семантичної типології прийменникових еквівалентів // Лінгвістичні студії. – 2008. – Вип. 16. – С. 66–72.
5. Лучик А. А. Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова. – К.: Довіра, 2004 – 495 с.
6. Рогожникова Р. П. Толковый словарь сочетаний, эквивалентных слову. – М.: Астрель, 2003. – 416 с.
7. Рудяков О. М. Принципы и методы побудови функціональної моделі лексики російської мови. Автореф. дис. ... доктора філол. наук. Спец.: 10.02.19 Російська мова. – Дніпропетровськ, 1998. – 36 с.
8. Словарь структурных слов русского языка / Авт.-сост. Морковкин В. В. – М.: Лазурь, 1997. – 420 с.

9. Словник українських прийменників / Загнітко А. П., Данилюк І. Г., Ситар Г. В., Щукіна І. А. – Донецьк: Бао, 2007. – 416 с.
10. Цой А. С. Три етапа «життєвого циклу» производних предлогів // Филологические науки. – 2006. – №5 – С. 81–88